

Kitap Tanıtımı

**Hüsnü Aydeniz, *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde İlahî Adalet*,
İlahiyat Yayınları, Ankara 2016, 339 s.**

Adnan GÜRSOY*

Ülkemizde son yıllarda İslâm düşüncesi alanındaki çalışmalarda, hem nitelik hem de nicelik bakımından umut verici gelişmeler görülmektedir. Doğrusu, bulunduğumuz noktanın, olmamız gereken noktaya hala çok uzak olduğunu biliyoruz. Ancak bu umut verici çalışmalar sayesinde, varisi olduğumuz büyük mirasın değeri konusundaki farkındalıklarımız artmaktadır. Din felsefesi alanında telif ve tercüme bulunan Hüsnü Aydeniz'in *Fahreddin er-Râzî Düşüncesinde İlahî Adalet* adlı eseri, bu kapsamda değerlendirilebilir. 12. asrın müceddidi olarak görülen Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210), İslâm düşünce tarihinin İbn Sînâ (v. 427/1037) ve Gazzâlî (v. 505/1111) ile birlikte en büyük ve etkili düşünürlerinden biri olduğu gibi, her iki büyük düşünürün mirasçısı ve yorumcusudur. "İlahî adalet" bağlamında tartışılması gereken pek çok zor meselenin, bu büyük düşünürün sistemindeki karşılığını soruşturmak, hem meşakkatli, hem de değerli bir katkıdır.

Aydeniz'in eseri, Giriş ve Sonuç kısımlarının yanında üç bölümden oluşmaktadır. Eser, konuya ilişkin hem klasik kaynakların önemli bir kısmını kuşatan, hem de son dönemde Türkçe ve İngilizce dillerindeki çalışmaları içeren kapsamlı bir kaynakçaya sahiptir. Giriş bölümünde, ilahî adalet kavramının problematiği kapsamında, Tanrı hakkında düşünme ve konuşmanın imkânı; Mutlak

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı

Tanrı tasavvurunun ortaya çıkardığı meselelerin felsefi açıdan nasıl değerlendirileceği; bu bağlamda kötülük probleminin yeri ele alınmıştır. Hem dinî hem de felsefî teizmde Tanrı, mutlak iyi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten varlıktır. Bu sıfatlara sahip Tanrı'nın yarattığı evrende kötülüklerin varlığı, şahit olduğumuz apaçık bir gerçekliktir. İşte bir din felsefesi terimi olan “ilahî adalet/teodise”, varlığına şahit olduğumuz kötülük ile mutlak iyi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten Tanrı fikrinin uzlaştırılması amacıyla ileri sürülen teorilerin genel adıdır. Bu terim etrafında oluşan meseleleri Râzî düşüncesinde ele almanın önemine işaret eden yazar, düşünürün sistemi, yöntemi, eserleri ve İslâm düşünce geleneği içindeki yeri hakkında genel bir çerçeve çizmiştir.

Konuya ilişkin çalışmalarda sıkça rastladığımız, genel malumatın aktarılması ve/veya eserlerin özetlenmesi tutumunu eleştiren yazar, problematik yaklaşımın önemini vurgulamakta, temel fikirlerin derinlemesine analizinin daha sağlıklı sonuçlar vereceğini, araştırmasının da bu amacı gerçekleştirmek üzere yapıldığını belirtmektedir. (s. 25). Çalışmada, Râzî'nin pek çok eserinden istifade edilmekle birlikte, *Tefsir-i Kebîr (Mefâtilu'l-gayb)* adlı eserin temel kaynak olduğu ifade edilmiştir. Yazar bu tercihin, konuya ilişkin en detaylı tartışmaların bu eserde bulunması ve *Tefsir-i Kebîr*'in düşünürün son yazdığı eser olmasıyla gerekçelendirir (s. 35). Bu tercihin anlaşılabilir yönleri bulunmakla birlikte, düşünürün felsefe ve kelim alanlarında yazdığı eserlerin tamamının kullanılması beklenirdi. Hatta *Giriş* bölümünde, düşünürün eserlerinin kronolojisi hakkında bilgi verilmesi isabetli olurdu. Bu bağlamda, Aydeniz'in kaynakları arasında da yer alan ve Râzî'nin 64 eserinin tam bir kronolojisini veren Eşref Altaş'a ait çalışma, yazar tarafından Râzî'nin düşüncesindeki dönüşümleri anlamak için bir rehber olarak kullanılabilirdi. Ayrıca düşünürün, felsefî çalışmaları arasında özel bir yeri bulunan ve maalesef henüz neşredilmemişse de kapsamlı bir doktora çalışmasıyla araştırmacıların ilgisine sunulan *Kitâbü'l-Mûlahhas fi'l-mantık ve'l-hikme* isimli eserinin¹ yazarın başvuru kaynakları arasında yer alması isabetli olurdu.

“İlahî Adalet Probleminin Ontolojisi” başlıklı birinci bölümünde (ss. 37-141), ilahî sıfatlar konusunda genel bir çerçeve çizildikten sonra ilahî adalet problemiyle yakın ilişkisi sebebiyle “ilahî kudret, ilim, irade ve yaratma sıfatları” etrafında tartışılan felsefî-kelamî meselelere yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca

¹ İsmail Hanoğlu, *Fahreddin er-Razi'nin Kitabı'l Mulahhas fi'l-mantık ve'l hikme Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi* (Doktora tezi, 2009), AÜSBE.

ilahî fiillerin epistemolojik, estetik ve etik boyutları bağlamında, ilahî hikmet, lütuf ve ihsan sıfatları ve husûn-kubûh meselesinin yanı sıra bir kötülük türü olarak “Metafizik Kötülük” kavramı, ilahî fiiller açısından ele alınmıştır.

Râzî'nin, Mu'tezile, İslâm filozofları, Kerrâmiyye, Bâtînîyye ve hatta kendi mensup olduğu Eş'arî gelenek karşısındaki eleştirileri bilinmektedir. Bu bölümde yazar, Eş'arî geleneğin büyük bir teorisye olan Râzî'nin, bir yandan Mu'tezile ve İslâm filozofları ile hesaplaştığını, bir yandan da bizatihi mensup olduğu Eş'arî gelenek içinde şekillenmiş teorileri yeniden temellendirmeye yönelik çabalarını örneklemektedir. Eserin genelinde şahit olunan bu durum, muhakkik bir düşünür olarak Râzî'nin “tahkik yöntemine” dikkatimizi çekmektedir. Yine eserde, düşünürün bazı konularda Eş'arî geleneğin dışına çıkarak Mu'tezile ya da İslâm filozoflarının görüşlerini benimseyebildiği görülmekte; ayrıca bu iki geleneğin kavram ve ilkelerini Eş'arî teorilerin tadili ve/veya yeniden ifadesinde nasıl istihdam ettiğinin örnekleri verilmektedir. Aydeniz, Râzî'ye, bu konulardaki tutarlılığı, meseleleri vaz ederken kullandığı argümanların doğruluğu ya da ikna ediciliği konusunda birtakım eleştiriler yöneltmekte, bunun yanı sıra düşünürün kendi yöntemine uygun davranmadığı durumlar olduğunu ileri sürmektedir. (Örnek için, ss. 67, 95, 101-102, 118-120).

Yazar, Râzî'nin ilahî adalet problemi etrafındaki pek çok meseleyi bir yandan “kesin ispat edilmiş aklî delillerle” ortaya koyma iddiasında bulunduğunu, öte yandan aynı meseleleri “sır kavramı kapsamında” değerlendirerek tutarsızlığa düştüğünü ileri sürer. Ayrıca düşünürün, husûn-kubuh meselesinde kısmî bir kararsızlık içinde görüldüğünü, onun bu konulardaki çelişkili açıklamalarının yalnızca farklı dönemlerde yazdığı eserlerde değil bizatihi *Tefsir*'inde de bulunduğuna işaret eder (ss. 114, 117-120). Esasen “husûn-kubûh ayrımının üstünde olması nedeniyle ilahî fiillere bir değer biçmenin mümkün olmadığını; kulların fiillerinde ise yegâne hâkim unsurun akıl olduğunu düşünen Râzî'nin, husûn-kubûh meselesinde son dönem eserlerinde Mâtürîdî çizgiye yaklaştığı” şeklindeki değerlendirme², konunun yazarın mütalaaları ile birlikte yeniden ele alınmasını gerektirmektedir.

Eserin, “İlahî Adalet Bağlamında İnsanın Konumu” başlığını taşıyan ikinci bölümünde (ss. 143-286), ilk olarak insanın sorumlu bir varlık olarak sahip olduğu nitelikleri, bu kapsamda iradesi, ihtiyarı, kudreti ve ünlü “Kesb Teorisi” ele alınmıştır. İkinci olarak, insan fiillerinin meydana gelişi, fiillerin kula nispeti ve “güç yetirilemeyen sorumluluk” konuları tartışılmış; bir kötülük türü olarak

² Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *DİA*, XII, s. 92; ayrıca bk. Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye* (nşr. Ahmed Hidizi es-Sekka), Beyrut 1987, III, ss. 317-318.

“Ahlaki Kötülük” kavramının yanı sıra günah, sevap ve tövbe konuları meseleyle ilgili boyutlarıyla incelenmiştir. Bu bölümde son olarak, “Allah-âlem-insan ilişkileri bağlamında ilahî ve beşerî fiiller” konusu kapsamında, salah-aslah problemi, dalâlet-hidayet, tevfik-hızlan kavramları; kaza-kader, imtihan-tevekkül kavramları ve bir kötülük türü olarak “Doğal Kötülük”, musibet kavramı ile ilişkisi ve ilahî fiillerin tezahürü ile bağlantısı içinde tartışılmıştır.

Aydeniz, bu konuları ele alırken de Râzî’yi, yöntemi, argümanları ve ulaştığı sonuçlar bakımından eleştirmektedir. Bu kapsamda yazar, bilhassa kader inancı konusunda özel olarak Râzî’nin, genel olarak Eş’arî geleneğin, Cebriyye ile arasındaki farkın yalnızca söylem düzeyinde kaldığını, dolayısıyla Eş’arî gelenek için kullanılan “vasıtalı Cebriyye” nitelemesinin/eleştirisinin haklı olduğunu vurgular. Hakikaten Râzî’nin irade hürriyeti konusunda, “İnsan hür irade sahibi görünümünde hürriyetten yoksun bir varlıktır” sözü³ meşhurdur. Muhsin Abdülhamid gibi uzmanların “Râzî’nin, ömrünün sonunda cebir görüşünden vazgeçtiği” şeklindeki kanaatleri⁴ ise bu konuda ihtiyatlı olmayı telkin etmektedir. Öte yandan Râzî’nin kelamî görüşlerinde gençlik döneminden ömrünün sonuna kadar bazı değişiklikler yaşadığı bilinen bir husus olup, bu dönüşümleri takip etmek noktasında eserlerinin kronolojisinin yanı sıra düşünürün yöntemini dikkate almanın zorunluluğu açıktır.

Eş’arî geleneğin kader anlayışına yönelik günümüz ilahiyat çevrelerinde hâkim olan eleştirel yaklaşım, meseleyi kanaatimizce hak ettiği derinlikte ele almamakta, bu geleneğin hassasiyetleri yeterince anlaşılmadan hükümler verilmektedir. Aydeniz’de de bir örneğini gördüğümüz bu eleştirel tutum, genel olarak Eş’arî geleneğini, özel olarak da Gazzâlî ve Râzî’nin görüşlerini Cebriyye’ye indirgemektedir. Bu yaklaşımda, Eş’arîlerin ortaya koydukları “Kesb teorisinin” kader tartışmalarına yaptığı katkı yeterince takdir edilmemektedir. Esasen, Eş’arîlerin kendilerini “orta yol” olarak takdim ederken bu teoriye dayandıkları bilinen bir husustur. Yazar da “Kesb teorisinin, İslâm düşünce geleneği içinde anlaşılması en zor meselelerden biri” olduğuna, hem Gazzâlî hem de Kâdı Abdülcebbar’ın şahitliği ile işaret etmektedir (s. 169).

“İlahî Adaletin Uhrevî Boyutu” başlıklı üçüncü bölümünde (ss. 287-322) Aydeniz, uhrevî ceza ve ödülün (vaîd ve va’d) adalet ile ilişkisi ilahî rahmet ve mağfîret kavramlarını ele almakta, ayrıca fetret ehlinin ahiretteki durumuna ilişkin Râzî’nin yaklaşımını incelemektedir. Yazara göre, Râzî’nin ilahî adaletin uhrevî boyutuna ilişkin açıklamaları birtakım belirsizlikler içerir. Zira ilahî sıfatlar

³ Fahreddin er-Râzî, *Şerhu esmâillâhi'l-hüsna*, Beyrut 1984, s. 250.

⁴ Yavuz, “a.g.m.”, s. 91.

ya da genel olarak Allah-âlem-insan ilişkileri konusunda aklî değerlendirmeler yapmak konusunda büyük maharet sahibi olan Râzî, uhrevî konular söz konusu olduğunda bir hayli çekingen bir tutum takınmaktadır. Ayrıca o, İslâm filozofları, Mu'tezile ve Cebriyye'nin görüşlerini ayrıntılı olarak tartışıp değerlendirdiği halde, Mürcie'nin görüşlerini herhangi bir eleştiri yapmaksızın aktarır. Aydeniz'e göre, Eş'arî gelenek ile Mürcie arasındaki fark dikkate alındığında, Râzî'nin kendi yaklaşımını belirgin bir şekilde ortaya koymamış olması bir eksikliktir.

Çalışmanın Sonuç bölümünde (ss. 323-328) Aydeniz, Râzî'nin ilahî adalet problemini, kapsamlı, rasyonel, objektif ve tutarlı bir tarzda ele alma çabası içinde olduğunu belirtir; bu bakımdan düşünürün, modern Din Felsefesi'nde öngörülen yöntemi asırlar öncesinde uyguladığına işaret eder. Bununla birlikte Râzî'nin açıklama gücüne ilişkin beklentilerinin karşılanmaması nedeniyle yaşadığı düş kırıklığını izhar eder ve yer yer sertleşen eleştirilerini sıralar. Bu kapsamda yazar, Râzî'nin yönteminin bu meselede ne ölçüde tahakkuk ettiği konusunda kısmen olumsuz bir kanaate ulaştığını ve özellikle "objektiflik ve tutarlılık" kriterleri bakımından düşünürün ciddi eleştirileri hak ettiğini belirtir.

Gerek ülkemizde gerekse Batı'da, İslâm düşünce geleneğine ilişkin araştırmaların özellikle "birinci klasik dönem" olarak adlandırılan 8.yy-12.yy arasına odaklanması, bu geleneğe dair eksik bir resim ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple, "ikinci klasik dönem" olarak isimlendirilen 13. yy sonrası İslâm düşüncesine, bu kapsamda müteahhirin kelâmına, Osmanlı düşünce geleneğine yönelik araştırmalar, bu eksikliğin giderilmesi yolunda önemli adımlar olarak görülmelidir. İslâm düşüncesinin ikinci klasik döneminin en önemli ve etkili ismi olan Fahreddin er-Râzî'nin eserleri ve düşünce sistemi hakkındaki çalışmalar ise, bu adımlar içinde özel bir yere sahiptir. Aydeniz'in eseri, "ilahî adalet" gibi önemli bir konuyu Râzî düşüncesinde problematik olarak inceleyen bir çalışma olması bakımından bu adımlardan biri sayılmalıdır.